

ÜHISKONDLIKU TARBIMISE PLANEERIMISE MEETODITEST

A. Otsar

Raamatupidamise kateeder

NLKP XXIV kongress püstitas ülesanded planeerimise meetodite edasiseks täiustamiseks. Kongressi resolutsioonis NLKP KK aruande kohta räägitakse materiaalsete ja moraalsete stiimulite õige ja täieliku kasutamise tähtsusest tootmise arendamiseks, teaduslik-tehnilise progressi kindlustamiseks, töövõime suurendamiseks, reservide mobiliseerimiseks ja sotsialistliku majandussüsteemi eeliste igakülgseks avamiseks.

Sotsialistlikule ühiskonnale on omane töö järgi jaotamine. Paraku erinevad inimesed ka sotsialismi tingimustes üksteisest oma füüsiliste ja vaimsete võimete, tööoskuse ja palju muu poolest. Seepärast on erinev nende tööpanus ja paratamatult ka saadav tasu. Siit tulenevalt esineb sotsialismis veel majanduslik ebavõrdsus töötajate vahel. Ebavõrdsust süvendab veelgi see, et töötajate perekonnad erinevad üksteisest ülalpeetavate arvu poolest. Kuid sotsialistliku ühiskonna käsutuses on vahendeid ebavõrdsuse vähendamiseks ja selleks otstarbeks kasutatakse ühiskondlikke tarbimisfonde.

Ühiskondlikud tarbimisfondid kujutavad endast ühte osa rahvatulust, mille sotsialistlik ühiskond jaotab oma liikmete vahel põhiliselt sõltumata nende tööpanusest. Ühiskondlikest tarbimisfondidest jaotatavad hüved on määratud peamiselt ühiskonnaliikmete sotsiaalkultuuriliste vajaduste rahuldamiseks.

Tarbimise viisi järgi võime ühiskondlikke tarbimisfonde liigitada järgmiselt: 1) elanikkonna tervise kaitse ja meditsiinilise teenindamise fond; 2) elanikkonna üldharidusliku ja kultuurilise taseme tõstmise ning kvalifitseeritud spetsialistide ettevalmistamise fond; 3) laste ühiskondliku kasvatamise ja ülalpidamisega seotud fond; 4) fond, millest kaetakse elamufondi kasutamisega seotud kulud; 5) fond, millest makstakse töötajatele puhkusetasu ja 6) fond, mille arvel peetakse ülal vanu ja töövõimetuid.

Kui võtame aga aluseks hüvede jaotamise viisi, võime ühiskondlikke tarbimisfonde liigitada nii: 1) fondid, millest hüvesid jaotatakse tasuta (meditsiiniline teenindamine, hariduse andmine, kultuuriline teenindamine, kehakultuur ja sport); 2) fondid, mida jaotatakse rahalises vormis (pensionid, stipendiumid, puhkusetasud, mitmesugused abirahad); 3) fondid, millest hüvesid jaotatakse soodustatud tingimustel. Näiteks maksavad töötajad ise ainult suhteliselt väikese osa nendest kuludest, mida tegelikult tehakse elamufondi, lasteaedade ja -sõimede ning puhkekodude ülalpidamiseks.

Meie riigis suurenevad ühiskondlikud tarbimisfondid jõudsasti.

Ühiskondlikest tarbimisfondidest ühe elaniku kohta tulnud osa (rublades)

	1928. a.	1940. a.	1960. a.	1965. a.	1971. a.
NSV Liidu keskmine	1,3	24	127	182	280
Eesti NSV	—	—	160,3	234,4	370,6

Käesoleva viisaastaku lõpuks peavad ühiskondlikest tarbimisfondidest antavad hüvitused moodustama NSV Liidu ühe elaniku kohta 355 rubla.¹

Põhiline osa ühiskondlikest tarbimisfondidest realiseerub mittetootliku sfääri kaudu.

Mittetootliku sfääri planeerimise meetodite täiustamisel on suur teoreetiline ja praktiline tähtsus. Sellesse sfääri suunatakse tänapäeval küllaltki suur osa ühiskonna materiaaletest, tööjõu- ja rahalistest ressurssidest. Mittetootlikus sfääris töötab ligi 30% kõigist töötajatest, siia kuulub üle 40% riigi põhifondidest, igal aastal suunatakse nimetatud sfääri 35% kõigist kapitaalvahutustest (koos elamuehitusega) ja umbes 40—45% tarbimisfondidest. Kvantitatiivne kasv põhjustab sisulisi kvalitatiivseid muutusi. Suureneb mittetootlike harude mõju kogu rahvamajanduse laiendatud taastootmise protsessile ja sotsiaalse elu kõikidele külgedele.

Mittetootliku sfääri osatähtsuse suurenemine tähendab seda, et kõiki toimuvaid protsesse tuleb igakülgsest analüüsida ja teaduslikult põhjendada. Nõukogude majandusteadlased on viimastel aastatel järjest rohkem hakanud uurima mittetootlikke harusid. Rohkem uurimusi on tehtud mittetootliku sfääri objektiivsete seoste kohta materiaalse tootmisega; uuritud on kujunenud proportsioone ja temposid; põhjendatud nimetatud sfääri arenguperspektiive; otsitakse mittetootliku sfääri mõju efektiivseid vorme ühiskondliku tööviljakuse kasvule, rahva elatustaseme tõusule ja

¹ R. O t s e p p. Ühiskondlikud tarbimisfondid sotsialistlikus ühiskonnas. — «Õhtuleht», 1973, 27. veebr.

isiksuse igakülgsele arengule. Kõiki aspekte pole seni veel küllaldaselt läbi töötatud. Majandusteadusalases kirjanduses toimub diskussioon ühe lähtepunkti kohta: mida mõista «mittetootliku sfääri» all, millised tegevusalad tuleb lülitada selle harudesse, milline on nende harude osa ja tähtsus sotsialistliku laiendatud taastootmise protsessis. Mitmed objektiivsed ja subjektiivsed tegurid on põhjustanud seda, et paljusid mittetootliku sfääri probleeme on seni nõukogude ja välismaa kirjanduses vähe käsitletud.

Paljudes riikides oli mittetootlik tegevus kaua aega nõrgalt arenenud ja selle osatähtsus väga väike võrreldes materiaalse tootmisega. K. Marx märkis, et tegevuse liigid, mis ei osale materiaalse rikkuse tootmises, on kapitalistlike tootmissuhete uurimisel vähetähtsad ja need võib kõrvale jätta.

Rahvamajanduse planeerimise teooria ja praktika elab praegu põhjaliku täiustamise tähe all. Järjest rohkem kaasaegseid meetodeid leiab siin kasutamist ja ellu juurutatakse automaatset plaaniarvutuste süsteemi, mille eesmärgiks on plaanialaste tööde kiirendamine ning inimese kui vahendaja osa minimeerimine informatsiooni liikumisel ühelt planeerimise astmelt teisele. Nimeetatud süsteemi lähtealusteks on eelkõige harudevahelised mudelid. Viimaste hulgas on seni kõige kaugemale jõutud harudevahelise maatriksbilansi-alastes töödes ja teatud määral kasutatakse juba praegu selle tulemusi perspektiivses planeerimises. Seega on vaja maatriksbilansi teooriat ja praktikat igati täiustada, töötada välja ja kohaldada meetodeid selle osade planeerimiseks.

Plaaniliste maatriksbilansside koostamise esimesel etapil (staatiliste plaaniliste maatriksbilansside koostamine) planeeriti ühiskondlikku tarbimist traditsiooniliste meetoditega. Kui jõuti dünaamiliste harudevaheliste maatriksbilansside koostamiseni ja nende põhjal rahvamajanduse prognoosimiseni pikemaks perioodiks, siis tuli täiustada ka ühiskondliku tarbimise planeerimise meetodeid.

Maatriksbilansside koostamise käesolev etapp hakkas eluõigust võitma 60. aastate teisel poolel. Seega pole selles osas veel kaugemale jõutud ja üheks vähemuuritud osaks kogu tööde kompleksis on seni ühiskondliku tarbimise planeerimine.

Edasi vaatleksime kahe meetodi olemust, mida on võimalik kasutada ühiskondliku tarbimise planeerimisel. Need on ekstrapolatsioonimeetod ja normatiivne meetod.

Kõige laiemas mõttes seisneb ekstrapolatsioonimeetodi olemus selles, et uurides prognoosi objekti ajalugu, kantakse selle arengu seaduspärasusi üle tulevikku. Seega saadakse ekstrapolatsiooni abil informatsiooni protsessi ja ilmingu kohta eelolevaks perioodiks.

Matemaatikas mõistetakse ekstrapolatsiooni all järgmist. Kui on teada funktsiooni väärtus punktis $x_0 < x_1 \dots < x_n$, mis asub

intervallis (x_0x_n), siis funktsiooni $f(x)$ väärtuse leidmist punktis x , mis asub väljaspool intervalli (x_0x_n), nimetatakse ekstrapolatsiooniks.

Kui prognoositakse aga antud intervalli sees, siis nimetatakse seda meetodit interpolatsiooniks. Näiteks, kui on antud funktsioon $f(x)$ ja on teada selle väärtused $x_j=f(x_j)$, kus $j=0, \dots, n$, punktides $x_0 < x_1 < \dots < x_n$, siis selle funktsiooni väärtuse leidmist punktis x , mis asub punktides x_j vahel, nimetatakse interpolatsiooniks.

Eristatakse kaht ekstrapolatsiooni — ekstrapolatsioon ajas ja ruumis. Esimesel puhul objekti arengu seaduspärasusi minevikus kantakse üle objekti arengule tulevikus. Meie vaatlemegi nimetatud ekstrapolatsioonimeetodit kui sotsiaalsete objektide tulevikuseisundi prognoosimist.

Reeglina ekstrapoleeritakse statistiliselt määratud objekti arvuliste karakteristikute muutumise tendentsidest lähtudes. Mõnikord ekstrapoleeritakse ka tendentside põhjal, mis on välja toodud kvalitatiivsel (kirjeldaval) tasemel. Eraldada võib järgmisi ekstrapolatsiooni liike: objekti arvuliste karakteristikute ekstrapoleerimine, funktsionaalsete karakteristikute ekstrapoleerimine, süsteemsete ja struktuurikarakteristikute ekstrapoleerimine. Praktikas kasutatakse väga erinevaid ekstrapolatsiooni vorme: funktsionaalsed seosed, näitlikud kvalitatiivsed karakteristikud, empiirilisel konstrueeritud kõverad, bilansiskeemid jne.

Minevikus kasutati küllaltki laialt nn. lihtsat ekstrapolatsiooni, s. o. tulevikku vaadeldi kui oleviku otsest jätku. Tänapäeval, ühiskonna kiire arengu tingimustes piirdub lihtsa ekstrapolatsiooni meetodi kasutamine väga väheste sfääridega. Lühikese perioodi jooksul ja kindlate tingimuste korral võib lihtsa ekstrapolatsiooni meetodi kasutamise saada rahuldavaid tulemusi, pikaajaliste prognooside puhul võivad aga tulemused tegelikkusest lahkuda minna.

Ekstrapolatsioonimeetodit on kasutatud paljudel juhtudel. Teaduses prognoositakse selle meetodi abil teaduslike töötajate arvu suurenemise ja struktuuri muutumise tendentse, teadusliku informatsiooni mahtu, teadusesse eraldatavate vahendite hulka jm. Sel teel saadud konkreetset hinnangud aitavad valida teaduse poliitikas uusi lahendusi ja korrigeerida selle strateegiat ja taktikat.

V. Nalimov ja S. Multšenko on seisukohal, et matemaatilisest aspektist võrdub prognoosimine ekstrapolatsiooniga.² See tähendab, et prognoosi (ekstrapolatsiooni) võib koostada ükskõik kui pikaks ajaks tingimusel, et säiliks mehhanism, kus vaadeldav protsess toimub. Neil juhtudel saab küllaltki täpselt arvutada, kuidas võib muutuda (halveneda) pikaajalise prognoosi täpsus

² Налимов В., Мульченко З. Наукометрия. Изучения развития науки как информационного процесса. М., 1969, стр. 177.

aja kaugenedes. Kehtib seaduspärasus: mida rohkem me kaugeneme vaadeldavatest ilmingutest, seda rohkem kasvab tundmatute arv. Kui toimiv mehhanism ei säili tulevikus, siis prognosist ei saa kasutada lihtsat ekstrapolatsiooni. Viimast kasutataksegi praktikas lühiajaliseks prognoosimiseks. Eeldatakse, et kui selle aja jooksul tekibki uus mehhanism, siis viimase funktsioneerimise tulemused ei ilmne kohe.

Teisiti tuleb ülesanne püstitada keeruliste sotsiaalsete süsteemide prognoosimisel, sest neile on omane katkematu perioodiline arengumehhanismi muutumine. Võimalus teatud tingimustes ekstrapolatsiooni kasutada ei tähenda veel seda, et saadakse tõepärased tulemused.

Ekstrapolatsioonimeetodite kasutamine prognooseerimise praktikas kinnitab, et positiivseid tulemusi saadakse siis, kui eelnevalt selgitatakse välja meetodite võimalused. Eelkõige on vaja leida:

a) ekstrapoleerimiseks võimalikke objekte, s. t. määrata valdkond, kus ekstrapolatsioon on võimalik, ja valdkond, kus viimane pole lubatav;

b) võimalikud aja piirid, s. o. ekstrapoleeritava aja pikkus.

Ekstrapolatsioonimeetodit saab edukalt kasutada, kui süsteemi areng on stabiilne (äärmisel juhul antud perioodil), seda iseloomustavad stabiilsed arvulised näitajad ja struktuuri karakteristikud. G. M. Dobrov kinnitab, et käesoleva aja teaduslik-tehnilise progressi näitajaid võib valdavas osas ekstrapoleerida 12—15 aastaks. Võimalik viga moodustab siin ligikaudu $\pm 15\%$, mis on täiesti lubatav.³

Järgmisena vaatleksime normatiivset meetodit.

Lõpptarbimise suuruse leidmine taandub selle piiri määramisele, üle mille see pole enam kindlustatud ühiskondliku tootmise tasemega antud arenguastmel. Selleks on vaja kõik lõpptarbimise liigid viia mingile ühisele üldisele näitajale. Selliseks näitajaks võib olla ühiskondliku töö kulu. Harudevaheline maatriksbilans võimaldab väljendada ühiskondlikke töökulusid elavtöö otsekulukoefitsientidena (A_{ti}). Saame kirja panna võrrandi

$$\sum_i y_i A_{ti} = T,$$

kus y_i — lõpptarbimine;

A_{ti} — elavtöö otsekulukoefitsiendid;

T — tootliku sfääri kogu elavtöö fond vaadeldaval perioodil.

Elavtöö kogu fond leitakse tööjõuressursside bilansi, demograafiliste näitajate jt. alusel. Tööviljakuse kasvu arvestatakse seejuures koefitsientides A_{ti} , kuid seda on küllaltki raske täpselt teha. Seetõttu oleks otstarbekas esitada kitsendus järgmisel kujul:

³ Н. Стефанов, Н. Яхиял, С. Качаунов. Управление, моделирование, прогнозирование. М., 1972, стр. 127.

$$\sum_i y_i A_{ti} \leq T.$$

Seejuures võib T-d suurendada kindla osa võrra, mis katab võimalikud ebatäpsused.

Lähtuda saab ka variandist, et lõpptarbimise mahu ja struktuuri loomiseks vajatakse vähem töökulu kui materiaalne tootmine kasutab plaaniperioodil. Viimasel juhul rikutakse tööjõubilansi tasakaalu ja lõpptarbimise leidmisel seatakse liialt ranged piirid. Seega tuleks suuruse — $\sum_i y_i$ leidmisel lähtuda võrratusest

$$T' \leq \sum_i y_i A_{ti} \leq T'',$$

kus T' — materiaalses tootmises minimaalselt võimalikud elavtöö kulud vaadeldaval perioodil;

T'' — materiaalse sfääri maksimaalselt võimalikud elavtöö kulud samal perioodil.

Ulesanne on järgmine: tuleb leida selline lõpptarbimise struktuur ja maht, mis vastaks võimalikult maksimaalselt ühiskonna vajadustele tingimusel, et ühiskondliku töö kulud selle tootmiseks jääksid piiridesse T' ja T'' . Piirid on leitud lähtudes tööjõuresursside ratsionaalsest kasutamisest.

Suur osa lõpptoodangust tarbitakse töötajate poolt. Selle struktuuri ja mahu leidmisel on vaja eelkõige selgitada vaadeldaval perioodil tarbimise tendentside muutumine ja nende arvestamine.

Tarbitakse isiklike rahaliste vahendite (ostud kauplustest, turult, ÜTE) ja ühiskondlike tarbimisfondide (lasteaiad, haiglad jm.) arvel. Selline jaotamine on vajalik lõpptarbimise leidmiseks. Individuaalne tarbimine sõltub suurel määral harjumustest, maitsest, tuludest, hindadest jms. ka siis, kui need on vastuolus põhjendatud ratsionaalse tarbimisega. Tarbimine ühiskondlike fondide arvel ei sõltu tuludest, hindadest jm. See peab saama juhtivaks harjumuste ja maitsete massis, vastama ratsionaalse tarbimise nõuetele.

Lõpptarbimise arvutustes tuleb eraldada ühiskondlike fondide kaudu kasutatav osa. See on võimalik, kui teatakse ühiskondlike fondide struktuuri ja suurust. Viimaseid saame leida töötajate tulude ja tarbimise diferentseeritud bilansi andmete põhjal. Järelikult, kui teame i kauba tarbimise normatiive i-ndas ühiskondliku tarbimise fondis n_{ij} , leiame nende efektiivse struktuuri ja vajaliku suuruse (teenindavate kontingent — k_j), saame leida selle osa lõpptoodangust liikide järgi, mis läheb ühiskondlike tarbimisfondide kaudu elanike vajaduste rahuldamiseks. Korrutades naturaalsed tarbimise näitajad läbi hindadega c_i , saame selle osa

lõpptoodangust väärtuselises väljenduses, mis läheb ühiskondlike fondide kaudu elanike tarbimiseks arvestamata palkasid, mis makstakse nende fondide arvel.

Seega i -nda toote tarbimise maht naturaalselt on $\sum_j k_j n_{ij}$; väärtuselises väljenduses on tarbimise suurus iga ühiskondliku fondi järgi $\sum_j k_j n_{ij} c_i$ ja tervikuna $\sum_i \sum_j k_j n_{ij} c_i$.

Väga erinevad on tarbimisnormid ühe teenindatava kohta. Seletub see sellega, et iga ühiskondliku fondi tarbijaid iseloomustab erinev vanuseline ja sooline struktuur. Tarbimise normid erinevad eelkõige nimetatud tunnuste järgi, kuid sõltuvad ka teenindamise liigist (üldhaiglad, tuberkuloosidisperser jts.). Seoses tooduga erineb tarbimise struktuur ühiskondlikes tarbimisfondides tunduvalt.

Toiduainete liikide järgi hälbib tarbimise struktuur kuni 22% (piimatoodete osas); tarbimise maht erineb kuni 2 korda toodud ühiskondlike fondide osas. Järelikult ühtede või teiste teenete struktuuri ja mahu kasv toob kaasa ühiskondlike fondide mahtude ja struktuuri olulisi muutusi. Vaja on seda arvestada, kui leitakse tarbimise maht, mida kasutatakse ühiskondlike tarbimisfondide kaudu.

Ühiskondlike tarbimisfondide mahu ja struktuuri leidmise normatiivne meetod on üks võimalike meetodite kogumist. Nimetatud meetodi rakendusala on aga piiratud, seda saab kasutada ainult teatud ühiskondlike tarbimisfondide ja kaupade kohta. Seda pole võimalik kasutada kõikide ühiskondliku tarbimise harude kulude hulga ja struktuuri planeerimiseks. Meetodit on võimalik kasutada nende harudes ja nende toodete osas, mille tarbimise kohta on koostatud normatiivid. Viimati nimetatud harud moodustavad ühiskondliku tarbimise kogumast küllaltki arvestatava osa, seega ka kasutatav meetod. Käsitatud meetodit saab edukalt rakendada siis, kui teatakse võimalikke normide muutumise plaaniperioodil sõltuvalt ühiskonna rikkuse kasvust. Viimastel aastatel on mitmel korral meie riigis suurendatud kulu-norme koolides, haiglates jm. Paremaid tulemusi saame, kui kasutame normatiivset meetodit lühemaks plaaniperioodiks.

Eespool vaadeldud meetodeid on seni rakendatud isikliku tarbimise ja rahva elatustaseme planeerimisel. Arvestades asjaolu, et ühiskondliku tarbimise harud ja tegevusalad on oma olemuselt väga mitmekesised, paljud neist ühest või teisest aspektist analoogilised isikliku tarbimisega, peab olema rikkalik meetodite arsenal kõige sobivamate valimiseks konkreetsetes tingimustes. Osa ühiskondliku tarbimise tegevusalasid (haiglad, lasteasutused jm.) on isikliku tarbimisega lähedase tarbimisstruktuuriga ja täiendavad rahva elatustaset materiaalsete hüvede tarbimise osas. Teiste ühiskondliku tarbimise tegevusalade mahud sõltu-

vad eelkõige elanike tuludest (elukondlikud teenused, tasulised kultuuri- ja spordiüritused, turism jmt.).

Töös esitatud meetodid ei anna enamikul juhtudel konkreetseid eeskirju ühe või teise ühiskondliku tarbimise tegevusala planeerimiseks. Märkusena tuleks lisada, et käsitletud meetodid pole lõpuni läbi töötatud ega nende kasutamisala ammandatud.

Samaaegselt tuleb märkida, et ühiskondlikus tarbimises (mittetootlikus sfääris) on veel paljugi ebaselget, teoreetiliselt põhjendamata ja praktiliselt analüüsimata. Tõepäraste ning õigete plaanivariantide ja prognooside koostamise eelduseks on, et läheteabas oleks läbi tunnetatud, kõik võimalikud seosed ja mõjud välja toodud. Paljude teadlaste jõupingutused on tänapäeval suunatud mittetootliku sfääri probleemide selgitamisele. Pidades silmas aga viimase järjest kasvavat osa ühiskonna arengus ja mõju kasvu kujunenud sotsiaalsete suhete süsteemile, tuleks nimetatud valdkonnas uurimistöid järsult laiendada.

О МЕТОДАХ ПЛАНИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ

А. Отсар

Резюме

Проблемы усовершенствования планирования имеют особое теоретическое и практическое значение в непроизводственной сфере. В эту сферу уже сейчас направляется значительная часть материальных, трудовых и финансовых ресурсов общества. Здесь трудится около 30% всех занятых в народном хозяйстве, сосредоточивается более 40% основных фондов страны, сюда ежегодно направляется 35% всех средств капиталовложений (включая жилищное строительство) и примерно 40—45% фондов потребления. Возрастание роли непроизводственной сферы требует научно обоснованного анализа всех происходящих в ней процессов.

В статье рассматриваются возможности применения методов экстраполяции и нормативного метода в планировании общественного потребления.